

Substantiva communia šnekamojoje kalboje ir tarmėse

Ona Laima Gudzinevičiūtė

Pagrindiniai žodžiai: daiktavardžių giminės kategorija, *substantiva communia*, peyoratyvinė reikšmė, kontekstas, vartosena.

Lietuvių kalboje tarp daiktavardžių savo ypatumais išsiskiria žodžiai, kalbotyros darbuose minimi kaip vadinamieji bendrosios giminės daiktavardžiai. Tai dažniausiai šnekamosios kalbos, tarmių žodžiai (pvz.: *akįplėša, vālkata, mařmalas*), kuriems būdinga peyoratyvinė (menkinamoji) reikšmė ir kuriuos įprasta vadinti lotynišku terminu *substantiva communia*. Toks vartojimas leidžia išvengti klaidingo įsivaizdavimo, kad yra trečia – bendroji – daiktavardžių giminė. Šių ypatingų daiktavardžių giminė išryškėja iš konteksto.

Daiktavardžių giminės kategorija: *substantiva communia*

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje teigiama: „Daiktavardžio giminė yra klasifikacinė morfologinė kategorija, pagrįsta vyriškosios ir moteriškosios giminės priešprieša“¹. Kiekvienas lietuvių kalbos daiktavardis yra arba vyriškosios, arba moteriškosios giminės. Atskirai paimtas daiktavardis giminėmis nekaitomas – „giminė yra jo kaip tam tikro žodžio morfologinė ypatybė. Nuo daiktavardžio giminės priklauso visų su juo derinamų ir giminėmis kaitomų žodžių – būdvardžių, dalyvių, iš dalies skaitvardžių ir įvardžių giminė“². Gramatikoje aiškinama, kad daiktavardžių priklausymas vyriškajai ir moteriškajai giminei yra motyvuotas tais atvejais, kai daiktavardžiai reiškia skirtingos lyties asmenis, gyvulius ar paukščius. Vyriškosios giminės daiktavardžiu pavadinamas vyriškosios lyties, o moteriškosios giminės daiktavardžiu – moteriškosios lyties asmuo ar gyvūnas. Kai kurie reikšminės poras sudarantys daiktavardžiai yra skirtingų šaknų: *vyras – moteris, brolis – sesuo*. Tačiau tokių daiktavardžių, kurių lyties skirtumas būtų išreikštas ne tik morfologiškai, bet ir leksiškai, yra nedaug. Dauguma abiejų lyčių asmenis ar gyvūnus žyminčių daiktavardžių yra tos pačios šaknies, o skirtingą daiktavardžio giminę rodo tik afiksai – galūnė (*mokytojas – mokytoja*), kartais ir priesaga su galūne (*katė – katinas*). Iš gyvūnus reiškiančių daiktavardžių grupės skirtingos giminės poras sudaro gana nedaug žodžių – tik tie, kuriais vadinami geriau žinomi gyvuliai ir paukščiai. Visais kitais atvejais nepaisoma lyties skirtumo, t. y. tokie gyvūnai vadinami vienu vardu – arba vyriškosios, arba moteriškosios giminės daiktavardžiu: *ežys, pelė*. Tik vyriškosios giminės daiktavardžiais vadinami gyvulių ir paukščių jaunikliai: *kačiukas, viščiukas*. „Net ir gyvas būtybes reiškiančių daiktavardžių giminė motyvuota

Straipsnis „Versmės“ leidyklai įteiktas 2022 11 07 serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2023 03 30, pirmą kartą paskelbtas 2023 05 04 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029–0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt. Straipsnio kodas elektroniame serialiniame leidinyje yra LLT:2023-16/43-350/LL.

¹ *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1997, 2006, p. 62.

² *Ten pat*, p. 2.

nereguliariai. Jos ryšys su lytimi akivaizdesnis tais atvejais, kai daiktavardis žymi asmenį, ir ne toks ryškus arba visai neižiūrimas, kai juo reiškiamas koks kitas gyvūnas. Visiškai nemotyvuota giminės kategorija tų daiktavardžių, kurie žymi įvairius daiktus, reiškinius, daiktiškai suvokiamus veiksmus, ypatybes³.

Daiktavardžių giminė yra klasifikacinė morfologinė kategorija (morfologinė, nes giminę (klasifikacinę tipą) žymi morfema – galūnė, o klasifikacinė, nes skirtingų giminių žodžiai arba žymi skirtingą tikrovę – *mokytojas* – *mokytoja*, *tėvas* – *motina*, arba yra pavieniai, nesudaro porų – *pušis*, *šaka*), pagrįsta vyriškosios ir moteriškosios giminių priešprieša. Giminės kategorija – svarbiausias morfologinis daiktavardžių požymis, padedantis išryškėti jų daiktiškumo reikšmei. Daiktavardžių priklausymas vienai kuriai giminei reiškiamas morfologiškai – kamieno ypatumais, linksnių galūnėmis.

Lietuvių kalbos gramatikoje nurodoma, kad lietuvių kalbos daiktavardžių giminę lemia du pagrindai: 1) semantinis, t. y. leksinė daiktavardžių reikšmė, ir 2) morfologinis, t. y. tam tikros morfologinės daiktavardžių ypatybės⁴. Aptariant gramatinės kategorijas pabrėžiama, kad gramatinės reikšmės ir tą reikšmę pasakančios gramatinės formos vienybė sudaro gramatinę kategoriją. „Daiktavardžiai giminėmis nekaitomi, o tik yra kurios nors giminės (*vyras* – vyr. g., *moteris* – mot. g., *žemaitis* – vyr. g., *žemaitė* – mot. g., *kūtvėla* ‘susivėlęs, apsileidęs žmogus’ – bendr. g.)⁵

Taigi, be vyriškosios ir moteriškosios giminių, minimi ir vadinamieji *bendrosios* giminės daiktavardžiai, teigiama, kad tokių daiktavardžių yra didelis būrys, kad jie „viename kontekste būna vyriškosios, kitame – moteriškosios giminės“⁶. Tokie daiktavardžiai turi vienaskaitos vardininko galūnę: a) *-a*, pvz.: *akiplėša*, *vėpla*; b) *-ė*, pvz.: *mėmė*, *spirgėlė*; c) *-as* arba *-is*, pvz.: *barskalas*, *goželis* ‘žioplys, žioplė’. Šiais daiktavardžiais reiškiamą subjektyvi nuomonė apie asmenį, kuri paprastai būna neigiama. Tai gali parodyti ir neigiamos reikšmės priesagos, pvz.: *gudreiva*.

Sakinyje tokie daiktavardžiai dažniausiai eina: a) tarinio vardine dalimi, pvz.: *Jis tikras vėpla*; b) priedėliu, pvz.: *Ko iš jo norėti, tokio vėplos*. Kurios lyties asmenį jie reiškia, parodo kontekstas. Reikia atkreipti dėmesį į būdvardžio *tikras* derinimą su *substantiva communia*, pvz.: galima pasakyti *jis yra tikras tarškalas*, *ji yra tikra tarškalas* – *jis yra tikras kvaiša*, bet nesakoma *jis yra tikra kvaiša*.

Sintaksinėmis funkcijomis sakinyje prie vadinamųjų *bendrosios* giminės daiktavardžių priartėja kai kurie vyriškosios arba moteriškosios giminės daiktavardžiai, vartojami perkeltine reikšme. Daugiausia iš jų yra zoomorfizmų – perkeltine reikšme vartojamų gyvūnų pavadinimų, pvz.: *Tai žaltys merga!* Ss. *Koks jis kiaulė!* Vv. Tokie daiktavardžiai „nelaikomi bendrosios giminės daiktavardžiais, nes jie dar nėra nustoję savo pagrindinės reikšmės, kuria visada vartojami“⁷.

Kituose leidiniuose, atskirų mokslininkų darbuose, pasirodžiusiuose vėliau, jau išleidus *Lietuvių kalbos gramatiką* (1965), taip pat rašoma, kad, be vyriškosios ir moteriškosios giminių, lietuvių kalboje yra ir tokių daiktavardžių, kurie kartais esti vyriškosios, kartais – moteriškosios giminės ir sąlygiškai vadinami *bendrosios* giminės daiktavardžiais⁸.

³ *Ten pat*, p. 63.

⁴ *Lietuvių kalbos gramatika*, t. I, Vilnius, 1965, p. 165.

⁵ *Ten pat*, p. 18–19.

⁶ *Ten pat*, p. 169.

⁷ *Ten pat*, p. 170.

⁸ Plg. Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius, 1976, p. 32; Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*, Kaunas, 1983, p. 180; Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1998, p. 240.

Tokie daiktavardžiai, kurie, reikšdami asmenį, lyties reikšmės neturi, yra bendresnės reikšmės daiktavardžiai, kuriais galima pavadinti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties asmenį. Formos atžvilgiu vieni jų yra vyriškosios giminės, o kiti – moteriškosios. Nuo seniausių iki šių laikų gramatikų jų esmė nusakoma teisingai, tačiau dėl pavadinimo vis diskutuojama. Daugelyje darbų minimas pavadinimas *bendroji giminė* (*genus commune*) tikslintinas – daiktavardžiai vadintini *substantiva communia*, t. y. akcentuotina savita daiktavardžių klasė, o ne trečioji giminė. Šie daiktavardžiai neturi atskiro „savo“ kamieno, fleksijų, nėra specialios su jais derinamos „bendrosios“ giminės būdvardžių klasės. Jais reiškiamą subjektyvi asmens charakteristika, kuri paprastai būna neigiama. Vienuose tekstuose jie yra vyriškosios giminės, o kituose – moteriškosios. Kuriam (t. y. kurios lyties) asmeniui šis vertinimas priklauso, matyti iš derinamųjų žodžių, konteksto.

Daugumoje kalbotyros darbų nuo netiksliai vartojamo termino *bendroji daiktavardžių giminė* / *bendr. g.* nuosekliai pereita prie jo sampratos tikslinimo – *vadinamoji* / *arba sąlygiškai vadinama bendroji daiktavardžių giminė*, šiuo metu ši daiktavardžių grupė vadinama *substantiva communia* / *scom.* (žodynuose galima būtų nurodyti *vyr. g. / mot. g. ar pan.*) – tai tos pačios gramatinės formos daiktavardžiai (bendra daiktavardžio forma, bet ne bendroji giminė), kuriuos galima vartoti abiem semantinėms giminėms žymėti. Jų giminė, priklausomai nuo derinimo, konteksto, yra vyriškoji arba moteriškoji.

Substantiva communia duomenų bazė

Aptariami *substantiva communia* pavyzdžiai išrinkti iš *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽ, 1968–2002) I–XX tomų, duomenų bazė papildyta iš *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (DŽ⁴, 2000), *Atgalinio lietuvių kalbos žodyno* (1995), *Druskininkų tarmės žodyno* (DrskŽ, 1988), *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyno* (DūnŽ, 1976), *Lazūnų tarmės žodyno* (LzŽ, 1985), *Zietelos šnektos žodyno* (ZŽ, 1998). Pavyzdžiai rinkti iki 2002 metų. Vadovautasi LKŽ sutrumpinimais, taip pat žodynų nuorodomis, kuris daiktavardis yra *substantivum commune* (pažyma *scom.*), arba bendrosios giminės (*b.*). Prie pavyzdžių iš žodynų, nurodant daiktavardžių giminę, paliekamas sutrumpinimas *scom.*, o tokius daiktavardžius aptariant tekste, trumpinama SC. Akivaizdžiai klaidingi pavyzdžiai (*substantiva mobilia*) atmesti, vieno kito žodžio reikšmė patikslinta. Kai kurie SC žodynuose kartojasi, todėl duomenų bazę sudaro 5 480 skirtingų pavyzdžių (jie pateikiami *Lietuvių kalbos substantiva communia* žodyne⁹).

SC semantika

SC pavadina ir apibūdina žmones įvairiais atžvilgiais. Daugiausia yra:

SC, vertinančių *išorines asmens ypatybes*, dažniausiai išvaizdą: pvz.: *burbulis* *scom.* (2) ‘storulis’; *bulbnosà* *scom.* (2) ‘kieno nosis panaši į bulvę’; *didausa* *scom.* ‘didelių ausų žmogus’;

SC, pavadinančių asmenis, atsižvelgiant į *charakterį, elgesį, sugebėjimus* ir pan. ypatybes, pvz.: *apýbjaura* *scom.* (1) ‘kas niekam tikęs’; *déstena* *scom.*

⁹ *Lietuvių kalbos substantiva communia žodynas* (CD), sud. Ona Laima Gudzinevičiūtė, Šiaulių universitetas, 2011.

(1) 'lėtai kalbantis žmogus'; *bailiūgà* scom. (2) 'bailys'; *apvalgà* scom. (2) 'kas daug valgo, ryklys'.

SC, pavadinančių ir apibūdinančių gyvūnus, augalus, yra nedaug. Šie žodžiai taip pat pabrėžia vertinamąjį (pejoratyvini) reikšmės aspektą, pvz.: *drįkuolė* sf. (1) 1. 'nudrykusi šaka', 2. scom. 'kas nudrykusiomis šakomis, svyruoklis'.

SC, pavadinančių ir apibūdinančių daiktus, tėra keletas, pvz.: *darknūčia* scom. (1) 2. 'bet koks prastas daiktas'.

SC pagal reikšmes galima suskirstyti į dvi grupes:

1) daiktavardžius, kurie turi vieną formą abiem lytims pavadinti, t. y. vartojami tik kaip SC, pvz.: *akìplėša* scom. (1), *akýplėša* scom. (1) 'įžūlus, šiurkštus, nemandagus žmogus; begėdis, priekabių ieškotojas'. Kad toks daiktavardis tinka ir vyrui, ir moteriai pavadinti, papildomai patvirtina identifikuojamoji sema – *žmogus* (analogiškai pavartojama *vaikas, kūdikis*), t. y. vyras, moteris. Aptariamie daiktavardžiai vadinami **tikraisiais** SC;

2) daiktavardžiai, kurie pagrindine reikšme vartojami kaip vyriškosios ar moteriškosios giminės, o viena ar kelios šalutinės reikšmės žodynuose pateikiamos su nuoroda *scm*. Tokie žodžiai – **netikrieji** SC.

Nurodant reikšmę *tas, kas...* arba *kas...* galima pavadinti ne tik žmogų, bet ir gyvį, daiktą. Kalbant apie *žmogų, kuris...* galimybė pavadinti gyvius, daiktus eliminuojama, nors patys SC kartais vartojami priešingomis ar perkeltinėmis reikšmėmis ir pan. Kitais atvejais SC tinka tiek žmogui, tiek gyviams, daiktams ar kam kitam pavadinti. SC sluoksnyje svarbiausia – žodžio turinys, reikšmė, t. y. galimybė pavadinti ir apibūdinti objektą, atsižvelgiant į tuos dalykus, kurie suteikia daiktavardžiui pejoratyvinį (menkinamąjį) reikšmės atspalvį.

Kai kurie tikrieji SC turi keletą reikšmių, pvz.: *klipytà* scom. (2) 1. 'išklypęs koks daiktas', 2. 'išklypėlis, kreivakojis, silpnasveikatis, sugriuvėlis (apie žmogų ar gyvulį)'. Viena iš reikšmių jie gali būti vartojami kaip vyriškosios arba kaip moteriškosios giminės daiktavardžiai, pvz.: *tįsla* scom. (1) 1. 'ištįsėlis, ilgšis', 2. 'kas be darbo tįso', 3. sf. 'ilga, nutįsusi šaka'.

Tikrųjų SC grupėje savitą nedidelį pogrupį sudaro daiktavardžiai, turintys:

a) tik vieną reikšmę, bet ji yra perkeltinė, pvz.: *atbirà* scom. (3^b) prk. 'atėjūnas, atsibastėlis'. Kai kurių SC reikšmės perkeltinės, tačiau žodynuose nenurodytos, pvz.: *kiaulivà* scom. (2) niek. 'kiaulė': *Tai kiaulivà: atėjo į bankietą, o nieko neatsinešė* Skr.;

b) kelias reikšmes, kurių antra ar trečia nurodomos kaip perkeltinės, pvz.: *1 kvaknà* scom. (4), (2) 1. 'kas kvaknoja, kvaksi', 2. prk. 'kas daug juokiasi', 3. prk. 'kas daug plepa, bamba'; *2 pakrámta* scom. (1) 1. 'kas graužia, kremta, graužikas, krintikas', 2. prk. 'kas vis barasi, kitus ėda, krimslis'.

Kai kurie tikrieji SC antrąją ar kitomis reikšmėmis yra tiksliai nurodomos giminės (moteriškosios arba vyriškosios) daiktavardžiai, pvz.:

a) moteriškosios giminės, pvz.: *lėderga* scom. (1), *lėderga* (1), *ledėrga* (1) 1. 'ištižėlis, tinginys, apsileidėlis, nevala', 2. sf. 'laisvo elgesio moteris, ištvirkėlė'; *plėrpa* scom. (1) menk. 1. 'kas kalba, plepa niekus', 2. 'kas ištižęs, sudribęs', 3. 'kas šnirpščia', 4. 'kas pasileidęs, ištvirkęs, netikęs, prastas', 5. sf. 'birbynė';

b) vyriškosios giminės, pvz.: *1 graužikas* (2) 1. scom. zool. 'graužikų šeimos atstovas': *Voverė yra graužikas* rš., 2. sm. 'kas graužiama, sausainis'; *knāpas* scom.

(4) 1. 'kas eidamas knapsi, klumpa, griuvinėja; nevikrus žmogus', 2. 'žioplys, gvėra, užuomarša', 3. 'apsnūdėlis', 4. sm. zool. jūrinis vėplys.

Netikrieji SC – tai daiktavardžiai, pirmąją reikšmę vartojami kaip vyriškosios ar moteriškosios giminės, o viena ar keliomis kitomis reikšmėmis – kaip *substantiva communia*, pvz.: *seiliūgà* sf. (2) 1. 'seilėtekis', 2. scom. 'seilius'. Šiai grupei priskirtini ir perkeltine reikšme vartojami daiktavardžiai, pvz.: *rāgana* sf. (1) <...> 5. scom. prk. 'ūmus, staigus žmogus': *Jis toks rāgana!* NdŽ.

Stilistiniai SC atspalviai

Lietuvių kalbos žodynuose šalia daugelio daiktavardžių pateikiama įvairių pažymų: *šnek., menk., niek., pajuok. (juok.), iron., vlg., euf., keik., malon.* ir kt. J. Pikčilingis tokius priedus, esančius žodžio denotatyvinės reikšmės užribyje, vadina stilistiniais atspalviais, arba stilistine konotacija¹⁰. Visą konotuotąją leksiką mokslininkas skirsto į dvi grupes:

a) žodžiai, konotuoti, arba informatyvūs, vartojimo sferos bei funkcionavimo sąlygų atžvilgiu;

b) žodžiai, konotuoti, arba informatyvūs, emociiniu-ekspresiniu atžvilgiu¹¹.

Pirmajai grupei priklausytų šnekamosios kalbos leksika (kaip priešprieša knyginei leksikai).

E. Jakaitienė emocinius priedus (komponentus) skiria į teigiamus (maloninį, patetinį, eufemistinį) ir neigiamus (menkinamąjį-niekinamąjį (pejoratyvinį), pajuokiamąjį, vulgarųjį¹². K. Župerka taip pat teigia, kad, be stilistinių, žodžiai gali turėti emocinių atspalvių¹³.

Konotacinės semos yra kalbančiųjų požiūrio į pavadinamą daiktą ar reiškinį atspindys, emocinis jo vertinimas, kuris gali būti teigiamas arba neigiamas. Konotacinėmis semomis laikomi ir stilistiniai sememos požymiai – jos vartojimas tam tikrose bendravimo situacijose. Emocinę semą gali turėti ir vienareikšmiai, ir daugiareikšmiai žodžiai. Yra kalboje žodžių, kuriems nuolat būdingas tam tikras emocinis, vertinamasis ar kt. reikšmės atspalvis.

Kaip minėta, SC semantiniame turinyje glūdi identifikuojamoji sema *žmogus* (vyras, moteris) ir apibūdinamoji sema (arba kelios semos).

Stilistiškai neutralūs asmenų pagal jų darbą, polinkius, profesiją, užimamas pareigas pavadinimai lietuvių kalboje beveik dėsningai yra abiejų giminų, pvz.: *mokytojas – mokytoja* ir kt. Asmenų pavadinimai kartais gali būti vartojami ir vienos kurios giminės forma. Giminės formos pasirinkimas yra nelingvistinis, jis priklauso nuo gyvenimo sąlygų, tradicijų. Kai kurių rūšių veikla gali būti ribojama lyties ypatybių, pvz.: *generolas, melžėja*¹⁴.

A. Judženčio manymu, pavieniai pagal veiklos pobūdį ar profesiją abiejų lyčių asmenis pavadinantys vyriškosios (*modelis* ir kt.), galbūt ir moteriškosios morfologinės giminės daiktavardžiai tais atvejais, kai referento lytis ir morfologinė giminė skiriasi, derinami ir pagal formą, ir pagal semantiką¹⁵.

¹⁰Pikčilingis J. *Lietuvių kalbos stilistika*, t. II, Vilnius, 1975, p. 9.

¹¹*Ten pat*, p. 12.

¹²Jakaitienė E. *Leksinė semantika*, Vilnius, 1988, p. 51.

¹³Župerka K. *Stilistika*, Šiauliai, 1997, p. 16–18.

¹⁴Paulauskienė A., Tarvydaitė D. *Gramatikos normos ir dabartinė vartoseną*, Kaunas, 1986, p. 78.

¹⁵Judžentis A. Naujas žvilgsnis į lietuvių kalbos daiktavardžių giminės kategoriją, *Acta linguistica Lithuanica*, Vilnius, 2002, t. 46, p. 39–47.

Kalbėtojams pasirenkant žodžius, veikia daug dalykų: intencija, tikslas, vertinimas, aplinkybės ir kt. Konkrečių žodžių pasirinkimą lemia jų prasmės skirtybės, skirtinga vartojimo aplinka. SC vaizdžiai apibūdina žmogų, gyvūną arba daiktą. „Daiktavardžiu žmogaus ypatybė iškeliamą daug stipriau, kalbantysis juo emocingiau išreiškia savo vertinimą bei požiūrį“¹⁶.

J. Barauskaitė teigia, kad pažymomis *menk.*, *niek.*, *juok.*, *iron.*, taip pat *vulg.* pažymėtus bei kai kuriuos perkeltine reikšme vartojamus žodžius galima laikyti šnekamosios kalbos komponentą turinčiais žodžiais¹⁷. Vyraujanti pejoratyvinė reikšmė daro SC vartoseną gana mobilią, paliekama daugiau laisvės individualiai traktuotei ir pasirinkimui.

Vertinant emocinės-ekspresinės konotacijos aspektu, galima skirti tokias SC grupes:

1. SC, neutraliai pavadinantys žmogų (t. y. vyrą ar moterį, berniuką ar mergaitę). Tokių SC, neturinčių pejoratyvinio atspalvio, lietuvių kalboje yra ne daug, pvz.: *gentis*, *-iės* sf. col. (4) 1. <...> ‘visuma žmonių’, 2. ‘visa giminė’, 3. ‘sisteminis laipsnis tarp šeimos ir rūšies’, 4. scm. ‘giminaitis, tos pat giminės (genties) žmogus, giminė (iš gimimo ir iš santuokos): *Martynienė kaip gentis gali (tetai) ir dykai truputį patarnauti* Žem. LKŽ III 238, DŽ⁴ 170; *giminė* sf. (3^b) 1. ‘kelios kartos žmonių, turinčių bendrus protėvius’, 2. scm. ‘giminaitis’: *Jis mano artimas giminė* DŽ⁴ 174. Minėtiems žodžiams nebūdingas emocinis-ekspresinis reikšmės atspalvis.

2. SC, kuriems būdinga maloninė vartoseną (melioratyvai). Tai meilumą, palankumą reiškiantys žodžiai, vartojami:

a) maloniai kreipiantis, paryškinant teigiamas ypatybes. Šie SC vartojami perkeltine reikšme, kartais žodynuose nurodoma, kad gali būti pasidaroma deminutyvinių formų, pvz.: *àngelas* sm. (3^a) 1. bažn. ‘geroji dvasia’, 2. scm. prk. ‘gera būtybė’: *Ji yra tikras àngelas; dūšià* (l. dusza) sf. (2) 1. ‘vėlė’, 2. ‘vidinis, psichinis žmogaus pasaulis, jausmai, širdis’, 3. ‘žmogus, asmuo’, 4. scm. malon. ‘brangybė’: *Auksutis, širdikė, dūšėlė* K II 148, 5. ‘šerdis’: *tuřtas* sm. (2) 5. scm. ppr. dem. toks maloninis kreipimasis: *Šito tai jau nežinau, turėteli* Mrc.;

b) kalbant su vaikais, pvz.: 2 *cacà* scm. (2) malon. ‘gerutis (kalbant su vaikais, gyvūnais)’: *Cacà vaikas, kad klausai manęs* Alk., 1 *cačà* sf. (2) ‘lėlė, žaislas (vaikų kalboje); *pupūlis* sm. (2) 1. scm. malon. ‘mažulėlis’: *Tiedu pupuliai mus visada pasitikdavo* rš., 2. ‘žirnis’.

Spalvinga SC vartoseną tais atvejais, kai loginis ir emocinis vertinimas prieštarauja vienas kitam. Žodis, turintis aiškių negatyvių vertinimų, gavęs deminutyvinę priesagą, tampa teigiamai konotuotas, pvz.: *bjaurybūtis* scm. (1) ‘bjaurybėlė’: *Gudrus bjaurybūtis!* Vvr. *Petris, bjaurybūtis, pargalvys (gabūs) – ans viską tuojau supranta* Vvr.

3. SC, kuriems būdinga menkinamoji reikšmė (pejoratyvai). Tai peikiamieji žodžiai, jų grupė gausiausia.

SC kalboje vartojami:

1) siekiant pavadinti asmenį pa-juokiamai, šiek tiek pašiepti, pvz.: *švent-nevalgà* scm. (2) 1. juok. ‘kas tik dedasi nevalgęs’, 2. niek. ‘šventeiva’;

¹⁶Pikčilingis J. *Lėksinė ir gramatinė sinonimika*, Kaunas, 1969, p. 79.

¹⁷Barauskaitė J. *Lėksikologijos pradmenys (lėksikos sluoksniai)*, Vilnius, 1980, p. 46.

2) siekiant pavadinti asmenį ironiškai, išreiškiant pajuoką, pašaipą, teikiant papildomos informacijos, pvz.: *raidėda* scom. (1) iron. 'kas nežiūri esmės, raidiškai viską aiškina; pedantas';

3) vulgariai vartojant SC, norima pabrėžti pavadinamo asmens:

a) nederamą, fiziologinį veiksma, nemandagų elgesį, pvz.: *bezdyklà* scom. (2) vulg. 'oro gadintojas' DūnŽ 46;

b) kai kurias kūno dalis, pvz.: *rūrà* sf. (4) 1. 'vamzdis', 2. vulg. 'užpakalis, subinė, raukai' // scom. 'apie kvailą žmogų': *Eik tu, rūra, neplepėjęs* Pns.

4) keikiantis, plūstantis vieni žodžiai vartojami tiesiogine, kiti – perkeltine reikšme. Žodynuose nurodomas keiksmažodžių menkinamasis, niekinamasis reikšmės atspalvis, dažnai – vulgarumas, pvz.: *lėbedà* scom. 'ištižęs, nerangus, apsileidęs žmogus; ištižėlis, liurbis'; *lėbedà žqšų* – toks keiksmas: *Lėbedà žqšų – nemoki nè kelnių susagstyti!* Štr.; *mýžla* scom. (1) šnek. 1. 'kas be reikalo daug juokiasi', 2. niek. plūdimosi žodis: *Tokio mýžlos man nereik* Kl.

Tačiau esama ir pakankamai švelnių, „malonių“ keiksmažodžių, pvz.: *kalūitis* sf. (1) 1. dem. 'kalė', 2. scom. švelnus keiksmažodis: *O ta kaluitis ar negal eiti?* KlvrŽ.; *kramūkas* sm. (2) 1. 'visai mažas, negreitas arklys', 2. scom. švelnus keiksmažodis (apsukrumui, gudrumui charakterizuoti): *Aš anai kramūkui atmonysiu!* Pln.; *pragaišala* scom. 'toks švelnus keiksmas': *Ak tu pragaišala, usnų košės nenor valgyti su pienu!* Ggr. Kai kurie plūdimosi žodžiai specialiai taikomi vaikams, pvz.: *krapūcina* scom. keik. 'rupūžiokas (taikoma vaikams)': *Tas krapūcina man daug nuostolių pridarė* Kal.; *kriūpena* sf. (1) 1. 'kriupio oda', 2. scom. 'nenaudėlis, kriupmaušis (ppr. apie vaiką)': *Ta Karusė užaugusi toki kriūpena* KlvrŽ. // keik.: *Kriūpena viens, ko lendi* Šts.;

5) pravardžiuojant. Vardas, pavardė atlieka nominatyvinę funkciją, žmogų įvardija, bet jo necharakterizuoja, neparodo nei esminių, nei nereikšmingų jo ypatybių. Pravardė – papildomas individualizuojamasis ženklas. Pravarde žmonės dažniausiai apibūdinami pagal kūno ir būdo savybes, trūkumus bei ydas, rečiau gerąsias ypatybes, taip pat siejant juos įvairiais atžvilgiais su aplinkos daiktais, gyviais. Naujų pravardžių galima ir susikurti. SC papildo pravardžių sluoksnį, nes tokia pravardė tinka ir vyrui, ir moteriai. Ir keiksmi, ir vulgarūs žodžiai pavartojami kaip pravardės, pvz.: *šikniūrza* scom. (1) vlg. 'toks pravardžiavimas': *Matgi šikniūrza – da spirt noria!* Ob.

Daugelio SC pejoratyvinės reikšmės leidžia šiuos daiktavardžius vartoti, išsakanant savo nuomone, vertinimą, nuostatą kito asmens atžvilgiu. Tokį vartojimą gali sustiprinti ir tai, kad kai kurių daiktavardžių giminė (forma) bendrinėje kalboje ir tarmėse skiriasi, pvz.: *morkas, morkvė* 'morka', *slyvas* 'slyva', *filma* 'filmą', *antspauda* 'antspaudas', *šerna* 'šernas' ir pan., esama tokių kamienų svyravimų ir tarp SC, pvz.: *kriuna* // *kriunas, priėlipa* // *príėlipas* ir kt. Kalboje yra daugiau moteriškosios giminės kaitybos paradigmų SC, pvz., *valkata*, nei vyriškosios giminės, pvz., *marmalas*, iš kurių, esant reikalui, galima pasidaryti moteriškas formas.

Galimybė pavadinti ir apibūdinti žmogų, bendra vyraujanti pejoratyvinė reikšmė sudaro sąlygas SC vartoti sinonimiškai. Neturinčių sinonimų SC yra nedaug, pvz.: *didausa* scom. 'didelių ausų žmogus'; *blaksmirdà* scom. (3^b) 'pasmirdėlis, turintis blakės kvapą'. Dauguma SC turi sinonimų, pvz.: *atkištlūpà* scom. (2) 'kas su

atsikišusia apatine lūpa' // *didlūpà* scom. (2) 'didlūpis, kas su didelėmis lūpomis'; *gentis* 4. scom. 'giminaitis, tos pat giminės (genties) žmogus, giminė (iš gimimo ir iš santuokos)'; 5. scom. 'artimas bičiulis, prietelis' // *giminė* 2. scom. 'giminaitis'; *garbėmyla* 2. scom. 'žmogus garbėtroška' // *garbėtroška* 2. scom. 'kas trokšta garbės'.

SC gali sudaryti leksinių sinonimų eiles, pvz.:

VALKATA: *basčiūvà* scom. (3^b) // *blakūtà* scom. (2) *blakutinėti, blakūtinėti* 'valkiotis, klaidžioti' // *blakūtas* scom. (2) // *blandà* 3. scom. // *blaškūnìs, -ies* scom. (3^b) // *blaškuosìs, -ies* scom. (3^b) // *braidė* scom. // *brūiša* scom. (1) // *dýza* scom. (1) // *drėgvà* 4. scom. // 2 *drįžas* 6. scom. // *dvalaikáina* scom. (1) // *lakudrà* (l. łachudra) scom. (2), *lakúdra* (1) // *lùskuta* scom. (1) // *núobrada* scom. (1) // *núovalka* 2. scom. // *pabadzėka* (plg. brus. бадзяга) scom. // *pabastà* 2. scom. // *padáuka* scom. (1) // *padáuža* scom. (1), *padaužà* (3^b), *pádauža* (1) // 2 *pašlėža* scom. (1) // *pašliáuka* (nlt.) scom. (1) // *patąsa* scom. (1), *patąsà* (3^b) // *plavėlis* scom. (2) // *pliópa* scom. (1), *pliopà* (4) šnek. scom. (1), *pliopà* (4) šnek. // *plujà* scom. (4, 2) šnek. // *plūnda* scom. (1) // *plūnta* scom. (1) menk.: *plūntotis* 'valkiotis' // *plúotas* scom. (2) // *príevalka* scom. (1) // *sklėpenta* scom. (1) niek. // *skvarlūtas* (2), *skvarlūtas* (1) scom. // *sušvala* scom. menk. // *sùšvalas* scom. (1) // *šaladráika* (hibr.) scom. (1) // *šaldrà* (l. szoldra) scom. (4), *šáldra* (1) // *šarlatānas* scom. (2) // *šašválka* scom. (1) niek. // *šaválka* scom. (1) menk.; plg. *šašvalka* // 2 *šlaiťas* scom. (2) menk. // *šleĩdaras* scom. (3^b) // *šlevėndra* scom. (1) šnek. // 1 *šliũdra* (plg. vok. dial. slundern) scom. (1) niek. // *šlũika* 2. scom. // 2 *šlũina* scom. (1) // *šungauda* scom. rš. niek. // *švėdra* 2. scom. menk. // 2 *tāvalas* scom. (3^b) // *traĩpas* 2. scom. rš. // *ũrkis* scom. // *vādala* scom. (1) šnek. // *valacũgà* (brus. валацуга) scom. (2) // *valacũgas* scom. (2) // *valakatà* scom. // *valakità* (brus. валакіта) scom. (2), *valakytà* (2) // *vàlaža* (plg. brus. валарай) scom. (1) // *válkača* scom. (1) // *válkačia* scom. (1) // *valkáčina* scom. (1), *valkačinà* (2), *valkáčyna* (1) // 1 *valkačiũnas* scom. (2) // *válkata* scom. (1), *valķata* (1), *valkatà* (2) niek. // *válkatarna* scom. (1) // *valkatũnas* scom. (2) // *valkatũzas* scom. (2) // *válketa* scom. (1), *valķeta* (1) // *valketũnas* scom. (2) // *valketuva* scom.; *valketũvas, -ė* smob. // *valketũzas* scom. (2) // *valkiosas* scom. // *valkiotà* scom. (2) // *valkiõtas* scom. (2) // *valkūsà* scom. (2); *valkũzas, -ė* smob. (2); 2 *valkũnas, -ė* smob. // *valúza* scom. (1) menk. // *vanskara* scom. // *vazmà* 6. scom. // *vĩlkrasa* scom. (1), *vilktrasà* (3^b) // *vỹžena* scom. niek.

Tokios SC vartojimo – žodžio pasirinkimo – galimybės daro kalbą išraiškin- gesnę, vaizdingesnę.

SC šnekamojoje kalboje ir tarmėse

SC spalvingumas leidžia teigti, kad šie daiktavardžiai – šnekamosios kalbos, tarmių žodžiai. Kiek SC vartojama bendrinėje kalboje, nustatyti sunku. LKŽ nėra fiksuota nė vieno SC, kuris turėtų nuorodą *knyg.* Tik DŽ⁴ yra vienas pavyzdys: *personà* scom. (2) *knyg.* 1. 'asmuo, asmenybė', 2. prk. 'įžymi asmenybė' DŽ⁴ 547. Tai – tarptautinis žodis. Tarptautinių žodžių kaip SC vartojama vos keletas. Jų linksniavimo sistema atitinka bendruosius lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo dėsningumus, pvz.: *ekscleñcija* scom. (1) TrpŽ 'kilnybė, prakilnybė (aukštų pareigūnų

titulavimas kai kuriose valstybėse; diplomatinėje kalboje vartojamas kaip kreipinys į užsienio valstybės vadovus ir vyriausybės narius): *Jūsų ekselencija!* rš. DŽ⁴ 148; *gėnėjus* 2. scom. 'asmuo, turintis tokią galią' DŽ⁴ 171; *simpātija* sf. (1) 2. scom. šnek. 'mylimasis': *Dabar atvažiuosiu, sako, atsivešiu savo simpatiją parodyti tamstai Žeml. Gaila, neatėjai anksčiau: būtum pamačiusi Justės simpatiją* J. Avyž. LKŽ XII 563, DŽ⁴ 692.

Retai pasitaikantys kalboje kaip SC vartojami tarptautiniai žodžiai yra nelinksniuojami: *konferansjė* scom. 'koncerto dalyvis, skelbiantis ir aiškinantis programą; pranešinėtojas' DŽ⁴ 323; *protežė* scom. TrpŽ 'kieno nors globojamas, proteguojamas asmuo, kieno nors statytinis' LKŽ X 808. Minėti nelinksniuojami tarptautiniai daiktavardžiai nekaitomi ir skaičiais. Tarptautiniai žodžiai – bendrinės kalbos leksika. Tačiau juos vartojant šnekamojoje kalboje dažniausiai situacija, kontekstas suteikia šiems žodžiams pejoratyvinį reikšmės atspalvį, t. y. jie vartojami ironizuojant, menkinant ir pan.

LKŽ pateiktą leksiką analizavusi K. Vosylytė yra išsakiusi tokią abejonę: ar žodyne šnekamosios kalbos žodžiais laikomi liaudies (tarmių), ar bendrinės šnekamosios kalbos žodžiai, ar vieni ir kiti¹⁸. Šiandieninėje kalboje šnekamosios kalbos bei tarmių žodžių vartosenos ribos susimaišiusios. J. Barauskaitė teigia, kad „pažyma šnek. (taip pat ir ypač reta *fam.*) nurodo, kad žodis vartojamas buityje, neoficialiojoje žmogaus veiklos sferoje. Drauge tokia pažyma praneša, kad žodžio semema neturi emocinių semų. Emocinę konotaciją paprastai nurodo žymos *iron.*, *juok.*, *menk.*, *niek.* Žinoma, ir daugeliui žodžių su tokiomis žymomis, taip pat ir su žyma *prk.*, būdingas stilistinis šnekamosios kalbos atspalvis. Rinkdamasis žymą *šnek.* turintį žodį, kalbėtojas neslepia, kad jis laisvai bendrauja, nesivaržo, bet ryškiai emociškai nevertina“¹⁹.

SC, turinčių LKŽ nuorodą *šnek.*, yra nedaug, pvz.: *áušymas* scom. (1) šnek. 'vėpla, žioplis, pėpis, vėbra': *Eik tu, aušymai, kokius gi tu dabar niekus įsimanei* Dkk.; *biņzala* scom. (1) šnek. 'nenaudėlis, žioplis': *Ar toks biņzala padarys ką nors tikusį* Rud.; *cypà* scom. (2) šnek. 'kas nucypęs, sumenkęs': *Ta mūsų dukrelė yra tik toki cypà* Sg.

Vargu ar tikslinga nurodyti žodynuose, kad SC – šnekamosios kalbos, tarmių žodis, nes jau pats SC savitumas rodo juos priklausant šnekamajai kalbai, tarmėms. Tarmių, šnekamosios kalbos leksika spalvingesnė, todėl ir SC, t. y. daiktavardžiai, pavadinantys asmenį ir pabrėžiantys jo apibūdinimą, vartojami dažniau.

Tarmių SC pateikiama ir dabartinės kalbos žodynuose, pvz.: DŽ⁴ iš viso yra 535 SC, iš jų nurodytų kaip tarmių – 60 (žr. 1 lent.).

1 lentelė

Tarmėse vartojamų SC skaičius DŽ⁴

Tarm. (tarminis, nesukonkretinta)	Žem. (žemaičių)	Ryt. (rytų aukštaičių)	Vak. (vakarų aukštaičių)	Pietų aukšt. (dzūkų)
11	20	15	7	7

SC, vartojamų skirtingose tarmėse, pavyzdžių DŽ⁴ pateikiama maždaug vienodai.

Tarmių žodynuose taip pat pateikiama SC pavyzdžių (žr. 2 lent.).

¹⁸ Vosylytė K. Stilistinis žodžių apibūdinimas „Lietuvių kalbos žodyne“, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. XXXV, Vilnius, 1995, p. 180.

¹⁹ Barauskaitė J. *Prozos žodis ir stilius*, Šiauliai, 2001, p. 146.

2 lentelė

SC skaičius tarmių žodynuose

Žodynai	SC skaičius
Vitkauskas V. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas	294
Naktinienė G. ir kt. Druskininkų tarmės žodynas	98
Vidugiris A. Zietelos šnektos žodynas	19
Petrauskas J., Vidugiris A. Lazūnų tarmės žodynas	18

V. Vitkausko „Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne“ SC užfiksuota daugiau, žemaičiai galimai tokių žodžių dėl ekspresijos ir pavartoja dažniau (plg. 1 ir 2 lenteles). J. Pabrėža taip pat teigia, kad „žemaičių kalboje yra gana daug ekspresyvių, sodrių žodžių neigiamam, ironiškam vertinimui, kvailinimui išreikšti“²⁰.

Iš LKŽ išrinkti SC, vartojami siauresniame plote, – Kelmės rajone. Geografinis skirstymas kito: 1949 m. buvo vienas apskrities pavaldumo miestas (Kelmė), šeši miesteliai (Karklėnai, Krāžiai, Lioliai, Šaukėnai, Týtuvėnai, Užventis), aštuoni valsčiai (Karklėnų, Kelmės, Krāžių, Liolių, Šaukėnų, Týtuvėnų, Užvenčio, Váiguvo), 55 apylinkės. 1950 m. Kelmės apskritis pertvarkyta į Kelmės rajoną, dalis teritorijos perduota Týtuvėnų, Užvenčio ir Varnių rajonams, vėlesniais metais ne kartą pakeistos Kelmės rajono ribos, 1995 m. vietoj Kelmės rajono įsteigta Kelmės rajono savivaldybė²¹. Tarmės atžvilgiu Kelmės rajone didžioji dalis kalbos vartotojų priklauso pietų žemaičių raseiniųškių patarimei, tačiau patarmių paribio plotuose esama ir šnektų susipynimo ypatybių. Šiame straipsnyje aptariant SC, nei tikslesnis tarminis skirstymas, nei fonetiniai, nei kiti skiriamieji patarmės požymiai, ribų apibrėžimas nėra svarbūs veiksniai.

Duomenys, kiek LKŽ esama Kelmės rajone užrašytų SC, pateikiami 3-ioje lentelėje.

3 lentelė

SC pavyzdžiai iš Kelmės rajono (LKŽ duomenys)

SC užrašymo vieta	Vietos sutrumpinimas	SC skaičius
Kelmės rajonas*		
LKŽ nurodyta, kad Lyduvėnai yra Kelmės rajone. Dabar Lyduvėnai priklauso Raseinių rajonui. SC pavyzdžiai neįtraukti.		
Karklėnai	Krkl	29
Kelmė	Klm	27
Krāžiai	Krž	33
Lioliai	Ll	29
Stulgiai	Stl	3
Šaukėnai	Šauk	5
Týtuvėnai	Tt	0
Užventis	Užv	98
Váiguva	Vg	1
Žalpiai	Žlp	1

LKŽ pateikiamų SC skaičiai Kelmės rajone skiriasi, pvz.: pateikiamas tik vienas Vaiguvoje užrašytas SC pavyzdys: **šventvalgà** scom. (2) Vg žr.

²⁰Pabrėža J. *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai, 2017, p. 111.

²¹<https://www.vle.lt/straipsnis/kelmes-apskritis/>.

šventnevalga 1. 2013 m. išleistame I. Švarcaitės parengtame „Vaiguvos šnekos (žemaičių dūnininkų tarmės) žodyne“ yra užfiksuota daugiau SC pavyzdžių – 59 tokie daiktavardžiai. Dėl dar poros dešimčių pavyzdžių galima būtų diskutuoti, reikėtų tikslinti, kaip jie vartojami, pvz.:

1) kai kalbama apie vaiką (nors žemaičiai „vaiku“ dažniau vadina berniuką), paauglį, apskritai žmogų, galimai turėtų būti nurodyta *scom.*, pvz.: *ablavūks* sm. (2) išdykėlis; 2 *āblius* sm. (2) nemokša; *baibuōks* (sl.) sm. (2) paaugęs ir išdykęs vaikas; *bēzals* sm. (3^b) 1. vidurių dujos, 2. niek. apie menkos sveikatos žmogų ar mažą vaiką; *nachāls* (rus.) sf. (1) išūlus žmogus; *pūopūtis* sm. (1) gležnas, opus žmogus;

2) kai reikšmė aiškinama *kas...*, galimai turėtų būti nurodyta *scom.*, pvz.: *čirškals* sm. (3^b) 1. žadintuvas, 2. kas daug šneka; *pliaūškals* sm. (3^b) niekų kalba, kas plepa; *pliuŗpals* sm. (3^b) 1. prastas skystas valgis, 2. kas daug šneka niekus;

3) pagal reikšmę galimai reikėtų nuorodos *scom.*, pvz.: *amžinātilsis* (ppr. acc.) sm. (1) bažn. kalbant apie mirusįjį.

LKŽ pateiktų Kelmėje užrašytų SC pavyzdžių yra 27 (žr. 4 lent.).

4 lentelė

SC pavyzdžiai, užrašyti Kelmėje (LKŽ duomenys)

Vieta	SC pavyzdžiai
Kelmė (Klm)	<p>akýrėža <i>scom.</i> (1) 1. kas akis rėžia, kas išsiskiria iš kitų savo išvaizda ar kuo kitu: Petro trobos pasidarė tikra akýrėža žmonims Klm. To akýrėžos lagamino neimk į kelionę Klm.; 2. lindikas, nekenčiamas žmogus: <...>.</p> <p>alsėika <i>scom.</i> (1) žmogus, kuris turi dusulį: Ans ilgai nebepateks, matai, kad tikras alsėika Klm.</p> <p>1 atbulainis <i>scom.</i> (2) žr. 2 atbulainis 2: Nebūk tokia atbulainis Krž. 2 atbulainis, -ė smob. (2) 1. kas atbulas eina; 2. prk. kas viską priešingai daro Klm, LzP.</p> <p>dilba <i>scom.</i> (1) 1. MŽ, K kas žiūri iš paniūrų, paniurėlis: <...>; 2. didelis, nevikrus, nerangus žmogus: <...> Kur tokį dilbą dėsi prie tokio greito darbo! Klm. tinginys <...>.</p> <p>džiūsna sf. (4) Žvr, KpŽ, (2) Plv, Up, Grk, Vb, džiūsna (1) Ms, džiūsà (4) (K), Gdl, (2) Kt. 1. žr. džiōva 4; 2. <i>scom.</i> kas liesas, sudžiūvęs: <...> Toks jis džiūsna, vien tik akys ką žiba Klm. <...></p> <p>glémža <i>scom.</i> (1) kas labai godus, viską nori suglemžti: Ot glémža, įmanytų akmenis suglemžti! Klm.</p> <p>keveiša <i>scom.</i> ištiža, žioplā: Kur važiuoji, keveiša, ar kelio nematai?! Klm.</p> <p>kýbra <i>scom.</i> (1) J, Klm aukštas, plonas žmogus ar gyvulys; stypla.</p> <p>3 kopelis <i>scom.</i> Klm kas kopia, grobia; vagišius.</p> <p>krosnà <i>scom.</i> (2) sudžiūvėlis, sumenkęs gyvulys: Žiūrėk – iš arklių tik krōsnos beliko, važiavus dvi paras be sustojimo Klm. Tai pirkau porą karvių, geriau sakant, porą krōsnų Klm.</p> <p>lapatāila <i>scom.</i> (1) Nt kas ištižęs, nerangus, drimba: Už tokio lapatāilos aš nekumet netekėčiau Klm. Nesmagu nė važiuoti su tokiu lapatāila (apie arklių) Klm.</p> <p>murksà <i>scom.</i> (2) kas murkso; nekalbus, paniuręs žmogus: <...> Jis, žmogus, labai malonus, bet žmona – murksà Klm.</p> <p>nevalėika <i>scom.</i> (1) Prn, Šll, Krkl, Škn, nevaleikà (2) BŽ290 žr. nevala: 1. <...> Ot nevalėika: nei jis plaukų šukuo(ja), nei burnos prausia Klm. 2. <...>.</p> <p>pamplē <i>scom.</i> (4) menk. ištižėlis, nevykėlis: Tas pamplē negali apsirengti Klm.</p> <p>plepėrza <i>scom.</i> (1) Kv žr. plepys 1: <...> Gera plepėrza jo boba Klm.</p>

(tęsimys)

Vieta SC pavyzdžiai

1 pópūtis sm. (1), **póputis** (1), **poputỹs** (3^a) Vlkv, Gž, Ldvn 1. pūslė, trynė; 2. votis, skaudulys; 3. scom. Kbr prk. gležnas, opus žmogus: <...> Vėjo paputamas žmogus yr pópūtis Klm.

rukšlā sf. (2), **rūkšlā** (4) NdŽ žr. raukšlė: <...> 4. scom. rukata, pikčiurna: <...> Neužsiimk su tuo rukšla, bo gausi gerą žodį ir nueisi, uodega vilkinas Klm. <...>

sauskárka scom. (1) NdŽ, Klm, Als, Krž žr. sauskarda 1: Ka da būt merga kaip merga, o daba toki sauskárka, ka nu Škn. Sauskárka yra duonos valgis, liesus J. Karvė sauskárka nepieninga J.

skérkina scom. (1) Klm šykštuolis.

skránda sf. (1) DŽ, **skrandā** (3) LKAI144 (Klm, Krž, Prnv) 1. nemušti (neaptraukti audiniu) kailiniai; 2. kailis; 3. senas sudriskęs drabužis, skarmalas; 4. scom. Skr senas sudžiūvęs, išsekęs žmogus ar gyvulys: <...> 5. scom. Krkl susitėpęs, apsilėidęs, netvarkingas žmogus: <...>.

x **skūrā** (brus. cypa) sf. 1. oda; 2. kailis; 3. žievė; 4. scom. LKAI147 (Brs, Gd, Trš, Klm, Grz, Dt, Ml, Gdr, Drs, Šn, Ig, Graž, Br, Rdm, Mrp, Bd, Srj, Prl, Kls) menk. netikęs, liesas arklys: <...>.

x **škapā** (l. szkapa) scom. (4) LKAI147 (Trš, Klm, Kdn, Vdkt, Jon, Ukm, Šr, Šlčn), Plt, Glv prastas arklys, prasta kumelė, kuinas.

šmėkšla scom. (1) NdŽ, OGII108, KŽ, Kln, Klm, Grdž, Ds; Š, Rtr žr. šmėkla: 1. <...>; 2. Klm, Šmk <...>.

tauškalas sm. (3^b) BŽ31, Š, DŽ 1. šnek. tuščia kalba, plepalas; 2. nerimto turinio dainelė, dainuška; 3. tarškalas, berškalas; 4. scom. NdŽ, Slnt, Sd, Plt, Up, Gl, Vlkv, Alvt žr. tauškalius: <...> Tauškalas, nerimtas iš jo žmogus Klm.

1 ūktverỹs scom. (3^a) DūnŽ, **ūktveris** (1) DūnŽ. 1. Užv, Rdn ūkio pagrindinis darbininkas: <...> Tetis Oną (dukterį) mylėjo, sakydavo, – muno ūktveris Klm.

utėlmuša scom. (1) Rs 1. žr. utėlius 3: Eik tu, utėlmuša, da čia tarp žmonių painiojys! Ll. 2. apie ką menką, mažą: Daba anie (paršeliai), žinai, da jauni, utėlmušos da Klm.

žydšauda scom. (1) Klm žr. žydšaudys sm. „žydu šaudytojas“.

Taigi LKŽ pateikti Kelmėje užrašyti SC pavyzdžiai dažniausiai pavadina ir apibūdina žmogų, pabrėžiant jo trūkumus, ydas, netinkamą elgesį.

Išvados

1. Lietuvių kalboje yra ir tokių daiktavardžių, kurie, reikšdami asmenį, lyties reikšmės neturi. Tai bendresnės reikšmės daiktavardžiai, kuriais galima pavadinti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties asmenį. Formos atžvilgiu vieni jų yra vyriškosios giminės, o kiti – moteriškosios. Gramatikose jų esmė nusakoma teisingai, tačiau dėl pavadinimo vis diskutuojama. Minimųjų daiktavardžių giminę padeda nustatyti tik kontekstas. Vienuose tekstuose jie yra vyriškosios giminės daiktavardžiai, o kituose – moteriškosios giminės. Kuriam (t. y. kurios lyties) asmeniui tokių daiktavardžių vertinimas priklauso, matyti iš jų derinamųjų žodžių. Neatitikimą tarp natūralios giminės (lyties) bei gramatinės giminės būtent ir rodo SC, kurie gali būti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės, t. y. nesikeičiant formai, keičiasi jų funkcija. Vartojant SC, svarbesnė yra apibūdinimo, o ne lyties raiška.

2. Bendrinėje lietuvių kalboje to paties turinio negalima išreikšti vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžiais, todėl nėra sinonimų pasirinkimo galimybių. Vis dėlto kalboje nemaža atvejų, kai vyriškosios giminės forma galima

nurodyti moteriškosios, o moteriškosios giminės forma – vyriškosios lyties asmenis. Daiktavardžio giminei išraiškos galimybių suteikia vartojimas perkeltine reikšme, tam tikras kontekstas padeda realizuotis jos stilistinėms galimybėms. Nurodant vyrą moteriškosios giminės daiktavardžiu arba moterį – vyriškosios, asmeniui suteikiama tokių savybių, kokios jam paprastai nebūdingos. Svarbiausia – emocinio poveikio funkcija.

3. SC pavadina ir drauge apibūdina žmogų arba gyvūną pagal jo būdo, išorės ar kt. savybes. Skiriamoji SC savybė – jų vartojimas pejoratyvine reikšme. Periferiją sudaro melioratyvai ir neutraliai vartojami žodžiai, kurie yra labai mobilūs – kontekstas, vartoseną jiems gali suteikti ir neigiamų reikšmės atspalvių. Dėl savo ekspresyvumo SC daugiausia yra šnekamosios kalbos, tarmių žodžiai. Šiandien šnekamosios kalbos bei tarminių žodžių vartosenos ribos yra susimaišiusios. Žemaičiai vartoja gana daug ekspresyvių, sodrių žodžių neigiamai, ironiškai vertindami, todėl žemaičių patarmėse ir fiksuojama daugiau SC, pavadinančių ir apibūdinančių asmenis.

Šaltiniai

- Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1968–2002 (santrumpa – LKŽ).
Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (IV leidimas), Vilnius, 2000, 967 p. (DŽ⁴).
 Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius, 1988, 485 p. (DrskŽ).
 Petrauskas J., Vidugiris A. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius, 1985, 298 p. (LzŽ).
 Vidugiris A. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius, 1998, 846 p. (ZŽ).
 Vitkauskas V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius, 1976, 559 p. (DūnŽ).

Literatūra

- Barauskaitė J. *Leksikologijos pradmenys (leksikos sluoksniai)*, Vilnius, 1980.
 Barauskaitė J. *Prozos žodis ir stilius*, Šiauliai, 2001.
Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1997, 2006.
 Jakaitienė E., Laigonaite A., Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius, 1976.
 Jakaitienė E. *Leksinė semantika*, Vilnius, 1988.
 Judžentis A. Naujas žvilgsnis į lietuvių kalbos daiktavardžių giminės kategoriją, *Acta linguistica Lithuanica*, Vilnius, 2002, t. 46, p. 39–47.
Lietuvių kalbos gramatika, t. I, Vilnius, 1965.
Lietuvių kalbos substantiva communia žodynas (CD), sud. Ona Laima Gudzinevičiūtė, Šiaulių universitetas, 2011.
 Pabrėža J. *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai, 2017.
 Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*, Kaunas, 1983.
 Paulauskienė A., Tarvydaitė D. *Gramatikos normos ir dabartinė vartoseną*, Kaunas, 1986.
 Pikčilingis J. *Leksinė ir gramatinė sinonimika*, Kaunas, 1969.
 Pikčilingis J. *Lietuvių kalbos stilistika*, t. II, Vilnius, 1975.
 Švarcaitė I. *Mano gimtoji kalba. Vaiguvo šnektą (žemaičių dūnininkų tarmė)*, Vilnius, 2013.
 Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1998.
 Vosylytė K. Stilistinis žodžių apibūdinimas „Lietuvių kalbos žodyne“, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. XXXV, Vilnius, 1995, p. 180–186.
 Župerka K. *Stilistika*, Šiauliai, 1997.
Visuotinė lietuvių enciklopedija, Vilnius, prieiga internete: <https://www.vle.lt/straipsnis/kelmes-apskritis/>.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Kelmė“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Alfonsas Alijošius, sudarytojai prof. Jonas Gudmonas, Stėfanija Kundrotienė*).

Straipsnio kalbos redaktorius *dr. Artūras Judžentis*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnis recenzuotas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose leidinio skyriuose:

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).